

Nyelvtudományi irányzatok az Akadémián

1. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint az *irányzat* 'sajátos jellegű törekvést, mozgalmat' jelent. Akadémiánk első évtizedeiről csak ebben a tágabb értelemben beszélhetünk irányzatról. A *tudományos irányzat*, jól tudjuk, ennél többet jelent: a tudományos irányzat olyan elméleti-módszertani elvek összessége, amelyek a kutatás módszereit, a kutatás feladatát és a kutatási eredmények értelmezését meghatározzák. Ebben az értelemben csak a XIX. század második felétől beszélhetünk irányzatokról. A magyar nyelvtudományra, éppúgy mint sok más ország nyelvtudományára, a nyugat-európai irányzatokhoz való igazodás, az azokhoz való felzárkózásra való törekvés a jellemző. Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány és az újgrammatikus iskola esetében a német nyelvtudomány volt a példakép, a strukturalizmus terén Saussure tanítása és a prágai iskola. Sajátosan magyar irányzatról csak Brassai Sámuel esetében beszélhetünk. A XX. század utolsó évtizedeinek részletes bemutatásától eltekintünk, annyit azonban érdemes megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvtudomány számos ágazata örvendetes módon szintén szerves részévé vált a nemzetközi nyelvtudománynak (az idegen nyelvi filológiák esetében már korábban is ez volt a helyzet) és ma már sem elméleti felkészültsége, sem teljesítménye szempontjából nem marad el tőle.

Előadásom első felében áttekintem azokat a célkitűzéseket, amelyek Akadémiánk alapításakor megfogalmazódtak, teszem ezt elsősorban azért, mert úgy vélem, hogy belőle a mai nyelvtudomány számára is érvényes tanúságok szűrhetők le. Ebben az esetben természetesen az *irányzat* még csak 'sajátos jellegű törekvést, mozgalmat' jelenthetett. Ezek után rátérek azoknak a nyelvtudományi irányzatoknak a bemutatására, amelyek Akadémiánkon a nyelvtudományi kutatásokat az elmúlt közel másfél század alatt megszabták. Mindenekelőtt azt a kérdést szeretnénk megválaszolni, hogy ezek a nyelvtudományi irányzatok mennyire igazodtak a nemzetközi nyelvtudományhoz, ill., hogy milyen mértékben tudtak hozzájárulni a nemzetközi nyelvtudomány eredményeihez. A válasz nem minden esetben tűnik megnyugtatónak. Úgy gondolom azonban, hogy Akadémiánk 175 éves évfordulóját akkor ünnepeljük meg méltóképpen, ha eredményeink megemlézése mellett nem titkoljuk el hiányosságainkat sem. A kérdésfelvetés természetéből következik, hogy nem szólunk azokról a fontos munkákról (sem szerzőikről), amelyek ugyan szaktudományi szempontból semmiben sem maradtak el a nemzetközi színvonalától, de elméleti kérdéseket nem vetettek fel, ill. új irányzatot nem indítottak útjára.

2. A Magyar Tudományos Akadémiának a nyelvtudomány területén betöltött szerepét az Akadémia alapításának 100. évfordulója alkalmából Szinnyei József tekintette át az évfordulón tartott ünnepi ülésen (Szinnyei 1925). Szinnyei megállapítja, hogy az alapító Széchenyi István szándékának megfelelően az Akadémia első évtizedeiben legfontosabb feladatának a magyar nyelv művelését tekintette. "...nyelvére kellene ügyelni a magyarnak mindenek előtt, ha élni akar...", "...valósággal sem lehet a nemzetnek sürgetőbb és komolyabb tenni-valója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a 'szoros tudományok' szabatoságához; mert csak olly nyelvvel, melly ehhez leginkább közelít, lehet aránylag legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani...", és "...a 'nyelv' kiképzése minden nemzetnél a legfontosabb ügyek közé való..." mondja Széchenyi 1842. évi akadémiai beszédében (1842:9, 13, 14). A Magyar Tudós Társaságról szóló 1827. évi törvény is "a honni nyelv kimívelésére felállítandó tudós társaságról vagyis magyar akadémiáról" szól és megállapítja, hogy a Társaság feladata "a honni nyelvnek nemcsak terjesztése, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetése is" (idézi Szinnyei).

A Magyar Tudós Társaságnak hat tudományos osztálya volt, az I. Osztály volt a nyelvtudományi, de a nyelvművelésben, a magyar nyelv kiművelésében a többi osztály is közreműködött. A legfontosabb feladatok közé tartozott a magyar helyesírás szabályainak megállapítása, az irodalmi nyelvet szabályozó (normatív) nyelvtan megírása és egy nagyszótár megalkotása. A Társaság kiadványai között ezért az első évtizedekben túlnyomórészt a fenti feladatok megoldását célzó munkákat találunk. *A magyar helyesírás és szóragasztás szabályai* 1831-ben, a *Magyar szókötés*, ill. *A magyar szókötés szabályai* - Fábrián István és Szilágyi István munkája - 1846-ban, *A magyar nyelv rendszere* 1847-ben látott napvilágot. Már 1834-ben megjelent az első két szaknyelvi szótár (*Mathematikai műszótár*, *Philosophiai műszótár*), amit a későbbi években további szótárak követtek. Megjelentek az első kétnyelvű szótárak is (*Magyar-német zsebszótár*, 1838, *Német-magyar zsebszótár*, 1843). Megkezdődtek a nagy magyar szótár munkálatainak előkészületei is, a hatkötetes Czuczor-Fogarasi-féle szótár kézírata 1861-ben készült el, amely nyomtatásban 1861 és 1874 között jelent meg. A szótári munkálatokban mind a hat osztály részt vett. 1838-ban jelent meg a *Magyar Tájszótár*, amely szintén a 'nyelvfejlesztés' ügyét kívánta szolgálni: a szótár ugyanis lehetővé teszi, hogy "nem a nyelv törvénye szerint alkotott új magyar szó helyett inkább az ezek közül jobbnak ismertethető vétessék köz folyamatba" (idézi Szinnyei). A Tudós Társaság Révai Miklós szellemében az irodalmi nyelv mintaképének a régi nyelvet, a 'veneranda antiquitas'-t tekintette. A régi nyelvemlékek kiadása (1838-tól) tehát szintén a nyelvművelés szolgálatában állt.

A Tudós Társaság célkitűzéseinek megfogalmazásában fontos szerepet játszott Teleki József, aki 1830-tól egészen haláláig (1855-ig) Akadémiánk első elnöke volt. Teleki 1816-ban megjelent értekezésében (*A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szóllás-módok által*) nemcsak összefoglalja mindazokat az eredményeket, amelyeket az ortológia és a neológia harca felvetett és tisztázott, hanem sok kérdésben máig érvényes felismeréshez jut. Elismeri, hogy feltétlenül új szavakat kell keresnünk minden eddig nálunk ismeretlen tárgy, képzet, érzés és gondolat kifejezésére, amelyek a fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokra utalnak. A nyelv a maga közlő funkciójának azonban csak akkor felelhet meg, ha gyarapodása közben a nyelv érthetőségén nem esik csorba. Új szavak alkotásakor erre figyelemmel kell lennünk. Szükségtelenül ne újítsunk, képzett szavak helyett inkább összetételeket válasszunk, az elavult szavak felújításánál célszerűbb tájszavakat javasolnunk. Nem mindig érthetetlenek az idegen nyelvekből vett szavak sem, ezért nyelvünk előnyösen gazdagodhat általuk. Teleki megfogalmazza azt a kérdést is, hogy ha nem akarunk elzárkózni teljesen az idegen nyelvek hatása elől (ami úgyis lehetetlen lenne), miképpen őrizhetjük meg nyelvünk tisztaságát. Teleki alaptétele ma is érvényes: az idegen szavak polgárjogot nyerhetnek valamely nyelvben, ha idomulnak a befogadó nyelv szerkezetéhez. A zavartalan beilleszkedésnek vannak hangtani, alaktani és szintaktikai feltételei, s ezeket Teleki gondosan elemzi. Ha ezek teljesülnek, a beilleszkedésnek nincsenek akadályai. Teleki nézeteit kortársai közül természetesen nem mindenki osztotta, a túlzó puristák szerint ugyanis az idegen szók “bemocskolják a nyelvet”, ezért meg kell tisztítani tőlük nyelvünket.

A mondottakból az alábbi tanúság vonható le. Igaz, Széchenyi a Tudós Társaság fő célkitűzésének a magyar nyelv ápolását, művelését tekintette, semmiképpen sem gondolhatott azonban arra, hogy a magyar nyelv kutatása nemcsak (és a későbbiekben nem is elsősorban) nyelvművelést jelent. A nyelvtörténeti (beleértve a finnugor nyelvhasználat kérdését), a leíró (és nem normatív) nyelvészeti és a nyelvelméleti (nyelvbölcseleti) kutatások nem szerepelhettek a Tudós Társaság eredeti célkitűzései között. A nyelvtörténet csak a XIX. század első felében vált tudománnyá, módszertani alapelvei és eredményei azonban nálunk csak a század második felében váltak ismertté, s ezért a nyelvhasználat és a nyelvtörténet kérdése csak néhány évtizeddel a Tudós Társaság alapítása után kerülhetett napirendre. Ehhez járul, hogy az akkori magyar nyelvtudománynak mindenekelőtt gyakorlati feladatokat kellett megoldania, a nyelvről való gondolkodás Révai Miklós úttörő munkái után átmenetileg háttérbe szorult. A mai magyar (= 'a magyar nyelvvel foglalkozó') nyelvtudomány esetében tehát csak némi csúsztatással hivatkozhatunk Széchenyire.

A Tudós Társaság első évtizedeinek tevékenysége egy második tanulsággal is szolgál. Mint láthattuk, a magyar nyelv művelése nem kizárólag az I. Osztály feladata volt, részt vett benne a többi osztály is. Jó lenne, ha ez ma is így lenne! A mai, egyre gyorsuló világunkban a szakszókincs karbantartása és fejlesztése éppoly fontos feladat, mint amilyen annak megteremtése volt a XX. század első felében. A tudományról csak akkor tudunk magyar nyelven kommunikálni, ha a megfelelő szakszókincs rendelkezésünkre áll. Ezen túlmenően azonban, mint ahogy arra az 1994 évi közgyűlésen elhangzott előadásomban rámutattam (Kiefer 1994), korunkban a Széchenyi által megszabott feladat, mely szerint a magyar nyelvet az 'idő lelkéhez' kell idomítani és a 'szoros tudományok szabatosságához kell közel vinni', mindenekelőtt a nyelvi technológiák fejlesztését jelenti. A korszerű kommunikáció egyre nagyobb mértékben támaszkodik a nyelvi technológia eszközeire, a magyar nyelv jövője ezért nem kis mértékben függ attól, hogy hogyan tudunk a nyelvi technológia feladataival megbirkózni.

Végül a harmadik tanulság az idegen szavak problémájára vonatkozik: az idegen szavak dolgában a mai nyelvművelőknek is Teleki bölcse mérsékletét ajánlhatjuk.

3. A XIX. század második felére a nyelvhasználat körüli viták, az ortológus-neológus vita újraindítása és a mondattani kutatások fellendülése a jellemző. Az ortológus-neológus vitáról nem kívánok szólni, a kérdés a nyelv elméletét nem érinti. A másik két kérdéssel azonban, nem utolsósorban annak sajátosan magyar vonásai miatt, érdemes lesz kissé részletesebben foglalkoznunk.

3.1. Mint ismeretes, Sajnovics János (1733-1785) érdeme a magyar és a lapp nyelv rokonságának tudományos bebizonyítása (*Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*, 1770). Az 'azonosság' a két nyelv közös eredetét jelenti. Ennek az 'azonosságnak' a bizonyítására Sajnovics szókincsbeli és szerkezeti egyezéseket használt fel, annak ellenére azonban, hogy tisztában volt a szabályos hangmegfelelések fontosságával, utóbbiakat nem vizsgálta. A nyelvtani egyezések fontosságának hangsúlyozása miatt Sajnovics Bopp előfutárának tekinthető. Néhány évtizeddel később Gyarmathi Sámuel (1751-1830) továbbfejlesztette az összehasonlító módszert és bebizonyította az egész finnugorság nyelvrokonságát (*Affinitas Hungaricae cum Linguis Fennicae Originis Grammatica Demonstrata*, 1799). Gyarmathi a szerkezeti egyezéseket tartotta a legfontosabb bizonyítéknak, a szóegyezéseket csak kiegészítő jellegűeknek tekintette. Gyarmathi azt is kimutatta, hogy a magyarhoz az osztják és a vogul áll a legközelebb. Sajnovics és Gyarmathi eredményeinek

jelentőségét a külföldi nyelvtudomány korán felismerte; a nyelvtudomány történetének kutatói közül többen is rámutattak arra, hogy ők az összehasonlító módszer alkalmazásával évtizedekkel megelőzték a német nyelvtudósokat. (Pl. Wilhelm Thomsen: *Geschichte der Sprachwissenschaft bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts*. Halle, 1927, idézi H.Tóth 1996:102).

Annak ellenére, hogy a magyar nyelv finnugor eredete a XVIII. század vége óta lényegében bizonyítottnak volt tekinthető, ez a nézet a XIX. század első felében nálunk még nem vált uralkodóvá. Révai Miklós az 1803-ban megjelent *Antiquitates* c. nyelvtörténeti munkájában ugyan elfogadja a magyar-lapp rokonság tanát (s hivatkozik is Sajnovicsra), de ugyanakkor azt állítja, hogy a magyar a zsidó, kaldeus, szír és arab nyelvvel is rokon. Szerinte minden nyelv egyetlen ősnyelvre vezethető vissza, amelynek sarjai a héber, valamint ennek 'leányai', nevezetesen a kaldeus, a szír és az arab. Ilyen származéknyelvre vezethető vissza a magyar is, amely a héber nyelv anyjának a testvére. A finnugor nyelvek pedig azért testvéreink, mert ugyanennek a törzsöknek a sarjadékai. Révai így módon "tápot adott a délibábos nyelvészkedésre" (Éder 1972:000). Balázs János a finnugor rokonság elutasításának okát így jellemzi: a rokoni kapcsolat keresésében nagy szerepet játszott "a nemzeti szellem ekkori ébredése, amely a halszagúnak nevezett finn rokonságnál rangosabb testvérnépeket óhajtott. [...] Nálunk a reformkor elején gyakran hirdették nyelvünk rokonalanságát és társtalanságát is, így teremtve eszmei alapokat ahhoz a nézethez, hogy a magyar nyelv ennél fogva kivételesen egyedülálló, s mert semmi más idiómához nem hasonlítható, különb mindeniknél." (Balázs 1987:547-8) A Czuczor-Fogarasi-féle nagyszótár 1862-ben közzétett első kötetének bevezetésében is még az olvasható, hogy a magyar nyelv rokonságát "eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bizonyítani". Éppen ezért nincs semmi akadálya annak, hogy a magyar szavakat az indoeurópai, az altáji vagy egyéb nyelvekkel hasonlítsuk össze. Megállapítható tehát, hogy "a reformkori anyanyelvi öntudatosodás nem mindig járt együtt a kritikai szellem erősödésével s a nemzeti elfogultság leküzdésével" (Balázs, uo.). "A sors iróniája – állapítja meg Balázs János -, hogy a germán népek nemzeti önérzetét, mint tudjuk, nagymértékben hevítette az árja eredetű népek rokonságának Rasktól és Bopptól kimutatott történelmi ténye, anélkül, hogy azokat, akik e rokonságra hivatkoztak, bárki is becsmérelhette volna, míg ugyanekkor nálunk a nemzeti önbecsülés hiányával lehetett vádolni azokat, akik nyelvünk finnugor rokonságát merészelték hangoztatni" (Balázs 1987:550).

A finnugor rokonság kérdésében döntő változás csak a század második felében Hunfalvy Pál és Budenz József munkásságának köszönhetően következett be. A 60-as években Hunfalvy és Budenz már meggyőződéssel hirdette, hogy a magyar nyelv az urál-altáji

nyelvcsaládhoz tartozik, az azonban még nem volt számukra világos, hogy a finnugorral vagy a törökkel mutat-e rokonságot. (Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor a külföldi nyelvtudósok kétségtelennek tekintették a magyar nyelv finnugor voltát.) A választ Reguly Antal hagyatékának feldolgozása hozta. Hunfalvy dolgozatai és saját tanulmányai meggyőzték Budenzet arról, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. Lehet ugyan szó a finnugor és a török-tatár nyelvcsalád ősrökonságáról, vagyis mind a kettőnek egy alapnyelvből való fejlődéséről, de nem lehet beszélni külön magyar-török nyelvrokonságról. Szókészletünk török elemei átvétel útján kerültek bele nyelvünkbe.

Budenz még a hagyományos történeti-összehasonlító módszert alkalmazta, az újgrammatikus iskola vívmányait nem ismerte. Az irányzat képviselője és szószólója Simonyi Zsigmond lett, aki azonban elsősorban magyar nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott. A finnugor kutatások a megszokott mederben folytak tovább: a kutatókat az anyaggyűjtésen kívül az etimológia kötötte le. Mikola Tibor mutat rá arra, hogy “A két világháború közötti időszak a magyarországi uralisztika történetében a pangás ideje volt. [...] ...a külföldi tudományos eredmények követésére, az új általános nyelvészeti irányzatok megismerésére nemigen volt módja. [...] Csak a 40-es évek végén kísérelte meg – sikerrel - [...] Györke József [...] és [...] Laziczius Gyula munkásságához kapcsolódva, korszerűbb eljárások alkalmazását az uralisztikai kutatásokban.” (Mikola 1977:153) Hajdú Péter 1965-ben írt cikkében szintén már az uralisztikában bekövetkezett szemléletmódbeli változásról számol be (Hajdú 1965:16). Ennek ellenére szemére hányja a finnugor nyelvészetnek, hogy még mindig az etimológia a legkedveltebb műfaja, annak ellenére, hogy új etimológiákat már alig lehet felfedezni. Nehezményezi, hogy még mindig túl sok az anyagpublikáció. Ugyanakkor a cikkekből (az 1945-1965 közötti időszokról van szó) sugárzik “az elvi és módszertani szürkeség”. “A cikkek elméleti kérdésekkel alig foglalkoznak, elméleti vagy módszertani újítást nem tartalmaznak ...” (Hajdú 1965:19).

“A nyelv története és a nyelvhasználat [...] nem lehet végső és egyetlen célja a nyelvtudománynak” – írja Hajdú 1966-ban megjelent *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* c. munkájában (Hajdú 1966:16), majd így folytatja: “...a nyelv legfontosabb funkciója a közlés (kommunikáció). Aki pedig a nyelvet a közlés eszközeként tekinti, az a kommunikációt megvalósító jelrendszert elsősorban működésében vizsgálja. [...] Vitathatatlan azonban, hogy sem a nyelvet fejlődésében vizsgáló, sem pedig a nyelvi rendszer statikus állapotát feltáró nyelvészeti eljárások nem törekedhetnek kizárólagosságra. A két kutatási szempont, a szinkronia és a diakronia, kölcsönösen kiegészítik egymást...” (uo.). Ennek a felfogásnak a nemzetközi finnugrisztikában ugyan voltak előzményei (A.Penttilä, W.Steinitz, E.Itkonen,

B.Collinder), nálunk azonban a 60-as években a deskriptív vagy strukturalista iskolák még alig éreztették hatásukat. Az elmúlt évtizedekben azonban ezek az irányzatok a finnugor nyelvtudományban is polgárjogot nyertek.

3.2. A magyar mondattan elméletének legkiválóbb és legeredetibb egyénisége Brassai Sámuel volt (1797-1897). Elekfi László a százötven éves Brassaira emlékezve a következőket írja: “A szabadságharc utáni évtizedek nyelvészetét elevenebb életre pezsdítette új meglátásokat felszínre hozó, szellemesen vitázó cikkeivel és nagyobb tanulmányaival. Halála után még néhány évtizeden át tovább vitatkoztak az ő mondattani elvein, néhány fontos észrevételét Simonyi Zsigmond beleépítette mondattani munkáiba, azután lassan kikerült az érdeklődés középpontjából. Pedig illő, hogy [...] megemlékezzünk róla, mert éppen a nyelvtudomány terén alkotta a legforradalmibbat és a legmaradandóbbat (Elekfi 1950:351).” Elekfi azt is megjegyzi, hogy a nyelvészeti szakirodalom (a XX. század első felében) Klemm Antal összefoglaló munkáit leszámítva Brassait alig említi. A külföld Brassait nem ismerhette, mert csak magyarul publikált. Amikor szóba hozták az idegen nyelven való publikálást, Brassai megjegyezte, hogy Georg von der Gabelentz német nyelven írta műveit, mégsem figyeltek fel rá. A korszellem (a történeti nyelvtudomány egyeduralma) ugyanis nem kedvezett annak a szemléletnek, amelyet Gabelentz és ő képviselt. Ez a körülmény annál is inkább sajnálatra méltó, mivel Brassai az a magyar nyelvtudós, akit a mai nemzetközi nyelvtudomány több területen is előfutárának tekinthet (É.Kiss 1981, 1982, 1997; Kiefer 1997).

Brassai volt nálunk az első nyelvtudós, aki azt hangoztatta, hogy a nyelv a természettudományokéhoz hasonló módszerrel vizsgálendő. Hangsúlyozta a beszélt nyelv elsődlegességét, a nyelv lényegét – mai terminussal élve – annak kommunikatív funkciójában látta. A beszéd egységének a mondatot tekintette; a szavak a mondatért vannak, ezért funkciójuk mondattani szempontból vizsgálendő. A mondat alappillére az ige, amely nélkülözhetetlen eleme a mondatnak. Mivel az alany hiányozhat a mondatból, a mondat alapszerkezete nem állhat alanyból és állítmányból; Brassai a mondat ’dualizmusára’ építő elemzést helytelennek tartja, elveti a szavak külső formáján alapuló régi mondattani kategóriákat (alany, mely *ki? mi?* kérdésre felel, állítmány, mely mindig ige). Az ige a ’régens’, a mondat bővítményei a ’régens’ vonzatai, s az alany is vonzat. Ez az alapgondolata több mai mondattani elméletnek is (így pl. a függőségi grammatikának és a lexikai-funkcionális grammatikának). A szórendet a szóló és a halló viszonya szabja meg, ill. az, hogy a szóló mit kíván közölni a hallóval és mit tesz fel ismertnek: a szóló mindig úgy alakítja mondatát, hogy tekintettel van a hallóra. Amit a halló nem tud, azt emeli ki a szóló a mondatában. A mondat

alapszerkezetét ezért az ismert és az új információ (a mondat információs vagy kommunikatív szerkezete) határozza meg. A mondatban általában egy ismert dologról állítunk valami újat: Gabelentz megfogalmazásában a mondat 'lélektani alanyra' és 'lélektani állítmányra' tagolódik. Brassai azonban rámutat arra, hogy a kettő nem egyenértékű, az előbbi nem szükséges kelléke a mondatnak, míg az utóbbi az. Fontos kérdés az is, hogy a kettő, vagyis a mondatbevezető (az inchoatívum) és a mondatzöm (a 'lélektani állítmány') hogyan választható el egymástól. A különböző nyelveknek más-más eszközük van ennek a feladatnak az ellátására. A magyarban a határt a hangsúly jelzi: többnyire a zöm első eleme a hangsúlyos, ami előtte van, az az inchoatívum. Más nyelvekben az elválasztás a szórend segítségével történhet. Az inchoatívum és a zöm funkciója különböző: a magyarban az inchoatívum mondatkezdő pozícióban van, előkészítő funkciót tölt be és ismert információt tartalmaz. A zöm ezzel szemben részben vagy teljesen új információt fogalmaz meg. Az inchoatívum Gabelentz állításával szemben több összetevőt is tartalmazhat. Brassainak ezek a gondolatai ma is érvényesek, a mondat 'aktuális tagolásával' foglalkozó munkákban gyakran találkozunk olyan elképzelésekkel, amelyeket már Brassai is megfogalmazott.

Brassai ugyan nem veti el a nyelvtörténeti alapon történő nyelvhasonlítást, de szerinte "a szavak eredetére vonatkozó etimológiai kutatások csupán testi rokonságot mutathatnak ki az egyes nyelvek között, míg a mondattani alapon végzett egybevetések a szellemi rokonság földérintését teszik lehetővé. Azt ugyan senki sem állíthatja, hogy szógyökeiket tekintve a kínai, továbbá a mai angol nyelv, valamint a sémi nyelvek és az új francia nyelv, illetőleg a szanszkrit, a román és a szláv nyelvek mind rokoníthatók egymással, viszont e nyelvek szintaktikai alkatai között olyan megfelelések mutathatók ki, amelyek feltűnő hasonlóságot sejtetnek" (Balázs 1987:616-617). Brassai vetette fel elsőként a nyelvek szintaktikai szerkezeteik hasonlósága alapján történő osztályozásának a lehetőségét. A mai nyelvtipológia is (részben) ebből a felvetésből indul ki.

Mindezek figyelembe vételével nem tűnhet túlzásnak, ha azt állítjuk, hogy az Akadémia történetének 175 éve alatt Brassai volt talán az egyetlen olyan nyelvész, aki a nyelvtudomány legnagyobbjaihoz mérhető teljesítményével megérdemelné, hogy az egyetemes nyelvtudomány történetében méltó helyet kapjon.

3.3. Vajon hogyan alakult a magyar nyelv kutatása a XIX. század végétől? Budenz József még a német klasszikus nyelvtörténeti iskola módszertani elveit honosította meg hazánkban s ilyen módszerrel vizsgálta a finnugor nyelveket. Az uráli és altáji nyelvek egész területére kiterjedő vizsgálatai teljesen lekötötték, és az elméleti kérdések iránt nem mutatott különösebb

érdeklődést. Az újgrammatikus iskoláról tudott, de az iskola gondolatait, módszertani és elméleti újításait nem tudta igazán magáévá tenni. Így azután tanítványára, Simonyi Zsigmondra (1853-1919) várt az a feladat, hogy ennek az újabb irányzatnak idehaza szószólója, képviselője legyen. A magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását valójában ő kezdte meg. Széles körű munkássága kiterjedt a magyar nyelvtudománynak szinte minden ágára, a hangtanra, a hangtörténetre, a szótörténetre, a nyelvtanra és a szótárírásra egyaránt. Simonyi annak a nyelvészeti irányzatnak a képviselője, amelyet a kutatások terén a pontosságra, az adatok minél teljesebb számbavételére és felsorolására való törekvés, a nyelvi tények tisztelete jellemez. Simonyi nem áll ebben egyedül, a tudományos pozitívizmus szelleme hatja át nemzedékének szinte minden tagját. Ugyanekkor Simonyi érdeklődését is viszonylag kevésbé kötötték le az elméleti kérdések, a nyelvtudomány, az általános nyelvészet kérdései. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ilyen kérdések egyáltalán ne foglalkoztatták volna. Általános nyelvészeti szempontok szinte minden művében felbukkannak. S hogy a korabeli nyelvészeti törekvéseket mily megértéssel szemlélte, annak egyik legjobb példája *Jelentéstani szempontok* c. értekezése. Simonyi, aki a jelentéstannak is meghonosítója hazai nyelvtudományunkban, ebben a munkájában azoknak a XIX. század eleji külföldi nyelvészeknek a munkáit ismerteti, akik a szavak érzelmi telítettségét vizsgálták. Ebbe az ismertetésbe beleszövi saját gondolatait és meglátásait, úgyhogy ettől a munkától számíthatjuk a magyar jelentéstani kutatások kezdetét (Telegdi 1968:93-95).

A nemzetközi nyelvtudomány irányzatait és azok jelentőségét ebben a korszakban leginkább Gombocz Zoltán (1877-1935) ismerte fel. Gombocz az egyik legnagyobb műveltségű és legszélesebb látókörű nyelvészünk volt. Pályája kezdetén az akkor divatos nyelvlélektani irány hazai ismertetésével és bírálatával adta tanújelét általános nyelvészeti érdeklődésének. Később hazánkban a legelső között ismerte fel és tette magáévá Saussure nézeteit is. Egyik legjelentősebb munkája, az 1926-ban megjelent jelentéstana még Wundt szellemében fogant, de már Saussure hatását is mutatja. Művét két részre, leíró és történeti jelentéstanra tagolja, a Saussure-i szinkrónia és diakrónia szellemében. Wundt nyomán hangsúlyozza a szó lélektani, Saussure és Marty nyomán pedig a szó logikai jellegét. Gombocz jelentéstani gondolatai tanítványa Ullmann István (Ullmann 1951) révén bizonyos mértékig a nemzetközi nyelvtudományban is ismertté váltak. A húszas évek végén Gombocz már nemcsak Saussure rendszerét tanulmányozza egyre behatóbban, hanem hazai nyelvészeink közül elsőként üdvözli a prágai iskola törekvéseit is. A fonológiát már 1932-ben prágai szellemben tanította. A Nyelvtudományi Társaság 1934 évi közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóban a 'funkcionális nyelvészlelet' mellett tesz hitet (Gombocz 1934). Saussurenél a nyelv és a

beszéd megkülönböztetését tartja a legfontosabbnak. Az a Saussure-i tétel, hogy a nyelvtudomány tárgya a nyelv, többek között azzal a következménnyel jár – mondja –, hogy “a fonétika mint a beszéd tudománya kiszorul a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi tudományágak közül, s a nyelvtudomány segédtudományává lesz”. A fonetika azonban nem meríti ki a hangtan kérdéskörét. A hangok funkcionális vizsgálata vezet el a fonéma és a fonológia fogalmához. Gombocz a funkcionális szemléletet a jelentésre is kiterjeszti: a jelentés is funkciófogalom: “a névnek az az ereje, hogy képzetet jelenít meg, képzetet kelt, s a tárgyképnek az a tulajdonsága, hogy egy nyelvközösségen belül ugyanazt a nevet aktualizálja”. A név a jelölő, a képzet, a tárgykép a jelölt szerepét tölti be. A hangjelnek jelentésmegkülönböztető, a szójelnek képzetkeltő, a szószerkezetnek viszonykeltő funkciója van. A szintaxist Gombocz mint a szószerkezetek tanát határozza meg. Előadásának végén megemlíti, hogy a magyar nyelvten egyes részeit megpróbálta a funkcionális nyelvszemlélet alapján kidolgozni, s az a szándéka, hogy “rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti” nyelvtenát nyomtatásban is közzéteszi. Tudjuk, hogy erre sajnos már nem kerülhetett sor.

3.4. A strukturalizmus hatására a nyelvtudományi kutatásban egyre fontosabb szerepet kapnak az általános nyelvészeti szempontok. Míg az általános nyelvészeti kérdések iránt érdeklődő kutatók korábban mindig a nyelvi tények megszólaltatásából vontak le általános nyelvészeti következtetéseket, az általános nyelvészet művelői általános nyelvészeti megfontolásokból indultak ki, és azokat kísérelték meg a nyelvi anyagra alkalmazni. Laziczius Gyula (1896-1957), a Saussure-i irányzat legönállóbb és legkövetkezetesebb képviselője (Kiefer 1997), szintén az utóbbi utat választotta. 1932-ben jelent meg *Bevezetés a fonológiába* c. munkája, amely nemzetközi szempontból is az első összefoglalója az akkoriban még új tudományágnak. Ennek a munkának az első részében Laziczius ismerteti a fonológia történeti kialakulását és legfontosabb elveit (‘általános fonológia’), a második rész a magyar nyelv fonológiájával, a harmadik pedig a történeti fonológia legfontosabb kérdéseivel foglalkozik. 1942-ben jelent meg *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*, majd 1944-ben *Fonetika* c. munkája. Általános nyelvészeti munkáját elméleti bevezetésként szánta a nyelvtudomány területeivel foglalkozó munkáihoz. Laziczius egy szintagmatikán is dolgozott, amely azonban már nem jelenhetett meg. Szintaktikai felfogása a bühleri ‘Zweiklassensystem’ fogalmán alapszik, mely szerint a nyelv ábrázoló funkciója két módon érvényesül. Egyrészt a nyelv ábrázolja a tárgyakat, folyamatokat, cselekvéseket, ezekhez tehát nyelvi jeleket rendel hozzá. Másrészt a nyelvnek olyan eszközökkel rendelkezik, amelyek ezeket a jeleket

egymáshoz kapcsolják. Ezek az eszközök alkotják a nyelv szintaxisát. A nyelvészt csak a szintaktikai eszközök érdekelhetik, maguk a produktumok, a mondatok nem tartoznak a szintaxisához.

A nyelvtudomány elsődleges feladata a nyelvi rendszer vizsgálata. “Nagyon érdekes és hasznos lehet vizsgálni például, hogy van-e összefüggés a nyelv története és a politikai történet között. Érdekes és sokszor hasznos nyomozni azt is, hogy mikép tükröződnek bizonyos művelődéstörténeti mozzanatok a nyelvben. De ezek és az ehhez hasonlóak csak külső feladatai a nyelvtudománynak, a belső feladatok ennél sokszorta fontosabbak. A belső feladatok egytől-egyik magára a nyelvre, magukra a nyelvi tényekre vonatkoznak” – írja Laziczius (1942:9).

A nyelvi rendszer csak szinkrón síkon közelíthető meg. Laziczius a nyelvtörténetet is fontosnak tartja, de úgy véli, hogy a nyelvtörténész csak ott mozog biztos talajon, ahol adatai vannak. “Mihelyt azonban elfogynak az adatok, és megkezdődik a következtető munka, a biztonság egyszeriben megcsappan, mert a következtetésekben, ha még oly óvatosak és még oly logikusak is, mindig van egy bizonytalansági együttható, ami kételkedésre csábít, vagy más elgondolásokra ösztönöz...” (1942:98-99). A nyelvi rendszer teljes egészében sohasem rekonstruálható.

Laziczius az első nemzetközi hírű általános nyelvészünk, számos publikációja jelent meg idegen nyelven, részt vett nemzetközi konferenciákon. A prágai körrel korán kapcsolatba került, fonológiai munkáját egy magyarul tudó szlovák nyelvész ismertette meg a prágaiakkal. Sajnos nagyobb munkái (fonológiája, fonetikája, általános nyelvészeti könyve) nem jelentek meg idegen nyelven. Telegdi Zsigmond eképpen értékeli munkásságát (Telegdi 1968:235): “A Saussure és Bühler, illetőleg a prágai iskola működése nyomán egyre határozottabban kibontakozó modern nyelvészeti irányzatoknak hazánkban kétségkívül Laziczius volt legeredményesebb és leghatásosabb meghonosítója és továbbfejlesztője. Amit Gombocz még csak elkezdett, de aminek teljes kifejtésében korai halála megakadályozta, azt hazánkban Laziczius bontakoztatta ki számos cikkében és könyvében. Az általános nyelvészetet mint önálló nyelvtudományi diszciplínát nálunk ő emelte először európai színvonalra.”

3.5. Saussure gondolataiból indul ki az uráli nyelvek kutatója, Györke József (1906-1946) is, aki az első olyan finnugor nyelvekkel foglalkozó nyelvtudósunk, aki felismerte az általános nyelvészet fontosságát a nyelvtudományi munkában és aki magáévá tette a strukturalizmus gondolatait. 1942-ben jelent meg *Az igeidő* c. tanulmánya, amelyben megállapítja, hogy az egyes igeidőknek minden nyelv rendszerében meghatározott értéke van, s ez mindig csak a

velük szemben álló és szerves rendszert alkotó többi időalaknak az értékétől függően határozható meg. Következő dolgozatában, az 1943-ban közzétett *Tő, képző, rag* c. tanulmányában még tovább megy: kimutatja, hogy a tőnek, a képzőnek és a ragnak az értékét a rendszer többi tagja határozza meg, mégpedig kölcsönösen, továbbá, hogy egy-egy jelnek a jelrendszerből való kipusztulása, vagy valamely új jelnek a kialakulása befolyással van a rendszer többi tagjára, mivel szükségképpen megváltoztatja azok értékét és funkcióját is. Györke a Saussure-i rendszert továbbgondolva helyesen mutatott rá arra, hogy a nyelvi rendszer nem csupán különbségek, hanem hasonlóságok bonyolult hálózata is. Györke kifejti, hogy egy-egy szó paradigmatis rendszerében az azonos tőalak a hasonlóságot fejezi ki, míg a váltakozó ragok a különbözőségekre utalnak. A paradigmatis és szintagmatis nyelvi kapcsolatokról szóló Saussure-i tanítást is továbbfejleszti. Összehasonlító nyelvészeti és a számjéd nyelvvel foglalkozó munkáiban is mindig általános nyelvészeti szempontokat tartott szem előtt, ill. a feltárt adatokból nyelvelméleti következtetéseket is igyekezett levonni. Tudjuk, hogy Györke tervei között szerepelt egy általános nyelvészeti munka megírása is, tervének megvalósítására azonban korai halála miatt nem kerülhetett sor.

A strukturalizmus jelentőségét, mint láttuk, Gombocz már korán felismerte, s ő tette az első lépéseket a strukturalista gondolatok alkalmazásában is. Laziczius és Györke már következetesen strukturalista nézeteket vallott. Kettejük között az volt a fő különbség, hogy Laziczius a nyelvi tényekhez felülről, elméleti megfontolásokra támaszkodva közeledett, Györke ezzel szemben a nyelvi tényekből szűrte le elméleti következtetéseit.

A strukturalizmus azonban Gombocz, Laziczius és Györke munkái ellenére hazánkban elszigetelt jelenség maradt. A század első felében működő nyelvészek kevés kivétellel nem mutattak érdeklődést a nyelv általános kérdései iránt. A kivételek közé tartoznak – az említettekén kívül – Kertész Manó (1881-1942), Melich János (1872-1963), Zsirai Miklós (1892-1955) és Klemm Antal (1883-1963). Bár egyikük sem kötelezte el magát a strukturalizmus mellett, munkáikban számos értékes általános nyelvészeti jellegű megállapítás található. Sem szaktudományi eredményeiket tekintve, sem pedig módszertani szempontból munkáik semmiben sem maradtak el a nemzetközi nyelvtudomány legjobbainak munkáitól.

4. Nehezebb számot adni századunk második feléről, hiszen benne éltünk és élünk, s ezért hiányzik az objektív értékeléshez szükséges távolság. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a negyvenes évek végétől lényegében a hatvanas évek közepéig, tehát majdnem húsz éven át, nemigen lehetett szó nyelvtudományi irányzatokról. "...a nyelvtudomány tágabb perspektívái, elméleti problematikája szempontjából a helyzetet – a felszínen legalábbis – a szinte teljes

stagnálás jellemezte. Ha meggondoljuk, hogy az ötvenes években Saussure már világszerte közkinccsé vált, az ún. történeti fonológiáról kézikönyvek jelentek meg, nagyralátó próbálkozások voltak a statisztikai nyelvészet és az információelmélet pszicholingvisztikai alkalmazása terén, kialakulóban volt a modern szociolingvisztika, megjelentek Chomsky első munkái – s folytathatnánk a sort -, a magyarországi nyelvtudományt sajátos, mindenfajta gondolati újítástól mentes szigetként írhatjuk le, amely – még saját múltjához képest is – nagyjából az 1910-es évekig visszakozott, sőt egy bizonyos sértett és gyanakvó ellenszennvel utasított vissza mindent, ami ebből a helyzetből kimozdíthatta volna” – írja Herman József egyik tanulmányában (Herman 1991:29-37). A hatvanas évek jelentették a tudományos nyitás korszakát, legalábbis abban az értelemben, hogy ideológiai béklyók már nem akadályozhatták meg a nyelv kutatóját abban, hogy valamely nemzetközi nyelvészeti irányzathoz csatlakozzék. Ennek ellenére az új nyelvészeti irányzatok hazai megjelenése még váratott magára. Különböző, itt nem részletezendő okokból a legnagyobb ellenállást a generatív nyelvészet és a logikai irányultságú jelentéstan váltotta ki. A legfontosabb nemzetközi nyelvtudományi irányzatok a 70-es évek végétől, a 80-as évek elejétől azonban már jelen vannak a hazai nyelvtudományi életben. S meglepéssel állapíthatjuk meg, hogy a hazai nyelvtudomány nemcsak felzárkózott a nemzetközi nyelvtudományhoz, hanem számos területen jelentős eredményekkel járult hozzá a nyelvtudomány fejlődéséhez.

Ma a hazai nyelvtudományt, éppúgy mint a nemzetközit, a pluralizmus jellemzi; a hagyományos nyelvtudományi területek is megújultak vagy megújulóban vannak, s mellettük számos új kutatási irányzat jött létre. Ma nem az 'egy uralkodó irányzat', hanem a 'sok irányzat' világát éljük. És ennek csak örülhetünk.

Irodalom

Balázs János: *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Elvek és utak.* Budapest: Magvető, 1987.

Brassai Sámuel: A magyar mondat I. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv-és Széptudományi Osztály Közlönye* 1(1860), 279-399.

Brassai Sámuel: A magyar mondatról II-III. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv-és Szépirodalmi Osztály Közlönye* 3(1863-65), 3-128, 173-409.

Brassai Sámuel: A mondat dualizmusa. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Széptudományi Osztálya Köréből* 12, 1885.

- Gombocz Zoltán: Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* XXX.(1934), 1-7.
- Éder Zoltán: *Révai Miklós*. Budapest: Akadémiai, 1972.
- Elekfi László: A százötven éves Brassai Sámuel. *Magyar Nyelv* 46/4(1950), 351-359.
- É.Kiss Katalin: Brassai Sámuel mondatelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII.*, 1981, 91-102.
- É.Kiss Katalin: Samuel Brassai's theory of the sentence. In: *Hungarian Linguistics* (Kiefer Ferenc, ed.). Amsterdam: Benjamins, 1982, 331-349.
- É.Kiss Katalin: Brassai Sámuel és a generatív magyar mondat szerkezet. *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények XLI/2.*(1997), 119-129.
- Gabelentz, Georg von der: *Die Sprachwissenschaft, Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Tübingen: Gunter Narr, 1984³.
- Hajdú Péter: A mai uráli nyelvészetről. *Nyelvészeti dolgozatok* 52(1965), 15-21.
- Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1966.
- Herman József: Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből (Kiss Jenő és Szűts László, szerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 29-37.
- H.Tóth Imre: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Szombathely: Savaria University Press, 1996.
- Kiefer Ferenc: A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze. *Magyar Tudomány* 94/8(1994), 631-642.
- Kiefer Ferenc: Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XLI/2.*(1997), 113-117.
- Kiefer Ferenc: Laziczus Gyula. *Magyar Nyelv* XCIII/3(1997), 281-287.
- Mikola Tibor: Uralisztika 1945-1975. *Néprajz és nyelvtudomány XXI.* (1977), 153-220.
- Szinnyei József: *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány*. Budapest: MTA, 1925.
- Széchenyi István: *Akadémiai beszédek*. Budapest: Akadémiai, 1991.
- Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1968.
- Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szóllás-módok által*. Budapest, 1816.
- Ullmann, Stephen: *The Principles of Semantics*. Oxford: Blackwell, 1951.